

Heltai Gyöngyi

Fedák Sári mint „emlékezeti hely”

A bulvárszínházi kulturális örökség átértékelése

Az Ernst Múzeumban 2003 őszén rendezett *Dívák, Primadonnák, Színésznők* című kiállítás Jászai Mari, Fedák Sári és Karády Katalin pályáját mint jelentős női karrierket mutatta be. Közülük Fedák Sári – 1900-tól 1944-ig a zenés szórakoztatás sztárjaként közismert, majd 1945 után a színpadtól eltiltott, lényegében „tabusított” primadonna – eme kiállítással is kezdeményezett újraértékelése alkalmat ad arra, hogy a magyar színházi hagyomány jellegéről elmélkedjünk. Fedák végig „színházi ipari” közegben, annak logikája szerint bonyolódó pályáját értelmezve ugyanis a 20. század első felének meghatározó hazai színházi modelljére kérdezzük rá. Ennek a – Bourdieu kifejezésével élve „szimbolikus javak tömegtermelésére”¹ berendezkedett – kulturális mezőnek a vizsgálata több okból is szükséges. Elsősorban, mivel ez az üzleti alapon, a közönségigény kiszolgálására szerveződött gyakorlat, a maga bulvár- és külvárosi színházaival, iparszerűen termelt, „öncélú” humorú, sablonos poénteknikájú operettjeivel és komédiáival uralta a kínálatot, ami máig befolyásolja a közönségízlést, az elvárás-horizontot. Másodszor azért, mert ezt az örökséget 1945, de főleg a színházak államosítása után – ideológiai okból – megtagadandónak, értéktelennek, károsnak állították be. A formálódó diktatúra szűkülő nyilvánosságában e „kapitalista”, kozmopolita bulvárszínház szolgáltatta azt a negatív példát, mellyel szemben az új világ új művészetét, a szocialista realista színházat meg kell teremteni. Maga Fedák is e radikális és erőszakos társadalmi átalakítás farvizén zajló kultúrharc, az „elrendelt felejtés” áldozata lett. Csak 1989 után – mikor a színházak állami támogatása csökkent, s a nézők érdeklődése újra repertoár- és stílus meghatározó tényezővé vált – derült ki, hogy a színházi tömegkultúra termékei iránt máig van érdeklődés, s az ott kimunkált humorfelfogás és játéktípus is piacképes. Épp a mai magyar színházi tendenciák – pl. a „művész színház” és bulvárszínház változó arányának – árnyaltabb megközelítése érdekében ajánlatos e lebecsült szórakoztató színházi örökség elfogulatlan vizsgálata. E kulturális mező működése alapelveiben hasonlított ugyan az európai és amerikai nagyvárosi mintákéra, de a specialitásokat, s e gyakorlat tagadhatatlan kulturális és társadalmi jelentőségét csak a sematikus, sokszor alkalmi darabok, és a szerepeiket egyéniségükre szabható sztárok által közvetített jelentések kontextuális vizsgálatával érzékelhetjük. Az általános lebecsülés pozíciójából nem értelmezhető a pesti színházi ipar produktumainak exportképessége, képviselőinek a nemzetközi szórakoztatóiparba való betagozódottsága sem. Ráadásul a Fedákhoz hasonló, a tömegkultúra terepén több évtizedig aktív személyiségek – szerepeikkel és nyilvános állásfoglalásaikkal – tükrözték

1 Bourdieu 1971.

és alakították azokat a feldolgozási technikákat, értelmezéseket is, melyekkel a magyar társadalom „kezelni” próbálta a 20. század első felének radikális történelmi változásait, elsősorban a Monarchia összeomlása és Trianon után bekövetkező sokkot. Az Ernst múzeumbeli kiállítás, s a hozzá kapcsolódó, e három színésznő kultuszával foglalkozó, Gajdó Tamás által szerkesztett kötet² is színház és társadalom bonyolult kapcsolatrendszerének felderítésére indul.

Az alábbiakban Fedák életpályájának 1945–1955-ös szakaszára vonatkozóan, jó pár öt támadó *Ludas Matyi* írás, majd a temetéséről szóló titkos jelentések kommentárjával elsősorban azt kívánom jelezni: milyen meghökkentő eszközöket használt a szovjet támogatással gyorsan meghatározóvá váló kommunista kultúrpolitika a bulvárszínházi örökség átértékelésére. Ezzel kapcsolatban a dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a műelemzés módszerével bemutassa: miként és milyen eredményességgel működött a vicclap-műfajok agitációs politikai célú kisajátítása.

Először azonban azt próbálom megvilágítani, miért nevezhető Fedák „emlékezeti hely”-nek. E fogalmat – melyhez tetemes szakirodalom kapcsolódik – egy kilenc kötetes történettudományi munkából³ kölcsönöztem, melynek szerzői a francia identitást egyes konkrét és szimbolikus helyekhez – emlékművekhez, ünnepekhez, történelmi személyiségekhez, szokásokhoz, tájakhoz – fűződő, koronként változó értelmezések kritikai elemzésével közelítették meg. A budapesti Néprajzi Múzeumban, 1994-ben rendezett, *Magyarok „Kelet” és „Nyugat” közt. Nemzeti jelképek és legendák* című kiállítás is hasonló felfogást követett. Tanulmányomban azt kívánom bizonyítani, hogy a jelen fent vázolt nézőpontjából e jelképek és legendák közé sorolható a színházi tömegkultúrát reprezentáló Fedák is, s erre nemcsak a 20. század első felére jellemző kultusza, hanem 1945 utáni szándékos elfeledtetése is utal. E perspektívát azért hangsúlyozom, mert Jacques Le Goff szerint az „emlékezet helyeinek” kutatása során az egyes „helyeket” nem lezárt, vagy csupán elszenvedett, illetve újjáélesztendő, „nosztalgikus” hagyományként érdemes vizsgálni, hanem a jelen számára felkínált jelentéseiket kutatva.⁴ Fedák Sári „emlékezeti hely” státusát elsősorban az jelzi, hogy nemzedékeket és társadalmi rendszereket átívelő karrierje révén, a színházi szakmán kívül is közismert és „jelentésteli” volt. Az, hogy szerepeiből, harcos és szélsőséges, a színházi iparban teljesen logikus sztár-személyiségéből, valamint a kor sajtója és Fedák írásai által sugallt elemekből összeálló „figurája” mennyire része volt az 1945 előtti hétköznapi kultúrának, most csak vázlatosan jelezhető. Rendkívüli népszerűségének voltak a szűkebb előadás kontextusban, s a tágabb kulturális kontextusban gyökerező okai. Az elsőt illetően kiemelendő, hogy a színház, azon belül az operett szerepe a századelőn, a mozi uralkodóvá válásáig meghatározó volt a pesti tömegkultúrában. Az operettszínházak működési logikája szerint, a drága produkciók megtérülését csak a több száz előadásos szériák biztosították. Hosszú távon tehát csak azok az alaptörténetek, melódiák és sztárok bizonyultak életképesnek, amelyek és akik emberek tömegeinek érdeklődését és érzelmi azonosulását tudták kiváltani.

2 Gajdó 2003.

3 Nora 1984, 1986, 1993.

4 Le Goff 1994.

Fedáknak – 1899-től 1944-ig tartó pályáján – jó néhány olyan, alapvetően az ő személyéhez kötődő emblemikus szerep⁵ volt, melyek a magyar kulturális emlékezet részévé váltak. S hogy kultúrabeli, illetve tömegkultúrabeli ismertsége az őt általában befogadó pesti magánszínházak, elsősorban az operettre szakosodott Király Színház közönségén messze túlterjedt, abban döntő szerepe volt a színházi sajtónak, különösen az 1910-től 1938-ig megjelenő *Színházi Élet*nek, melynek példányszáma az alapító főszerkesztő, Incze Sándor visszaemlékezése szerint⁶ az első világháború idején elérte a 36 ezret. A terjedelmes hetilapból a vidéki, illetve az emigrációban élő magyarság is követhette a Fedák-mítosz kialakulását. A húszas években szinte minden lapszám több cikkben is taglalta színpadi vagy magánügyeit. Mi több, jórészt e terjedelmes diskurzból kristályosodott ki a tehetséges színésznőnő immár túlmutató Fedák-image. Így vált az első világháború után, a bulvársajtó hathatós közreműködésével a boldog békeévek nosztalgikus megtestestítőjévé, továbbá jelentős külföldi színpadi sikerei révén, az újjászületés lehetőségének hordozójává, mind a trianoni Magyarországon, mind az emigrációban, mind pedig az elszakított területeken.⁷ Már

5 György herceg (Huszka–Martos: Bob herceg, Népszínház 1902), Kukoricza Jancsi (Kacsóh–Bakonyi: János vitéz, Király Színház 1904), Renée (Lehár–Wilner–Bodanzky: Luxemburg grófja, Király Színház 1911), Sybill (Jacoby–Martos–Bródy: Sybill, Király Színház 1914), Marcsa, mosogatólány (Szirmai–Bakonyi: Mágna Miska, Király Színház 1916), Antónia (Lengyel: Antónia, Víg-színház 1924), Darimond Odette (Kálmán–Brammer–Grünwald: A bajadér, Király Színház 1922), Borcsa (Emőd–Török: Borcsa Amerikában, Budai Színház 1927), Özvegy Pereszlényné, Bodolay Katinka (Szilágyi–Huszka: Gyergyói bál, Magyar Színház 1941).

6 Incze 1987: 155.

7 Néhány példa. Részlet Szép Ernő Fedák című cikkéből:

„Azt az igazi, azt a gyönyörű, érdekes, azt a dalos gazdag Magyarországot lássák Önök Fedák Sáriban, azt, amely a mi fájó lelkünk álma marad. Ez a mi büszkeségünk, a Fedák, akinek az arca egy szép nő, egy huncut fiúé és egy lelkes emberé, ez a mi Fedákunk sugározza a világba mindazt, amit nem akarnak már az idegenek látni mirajtunk.” (*Színházi Élet* 1920. 38: 1.)

Rátkai Márton levele a János vitéz New York-i premierjéről:

„Drágáim! Ez volt eddig a legragyogóbb napja a magyarságnak, amelyet csak Kossuth Lajos fogadtatásával lehet összehasonlítani. [...]

A dollárok harcában meggyötört szívek kitágultak, ahogy Zsazsa karikás ostorának forgása behatott a színpadra a friss alföldi levegőt. Bégetett a nyáj, kalimpált a kolomp, felcsendült János vitéz nótája és ennek a drága nőnek a művészete becsalta háromezer ember szívét a patakparti kis magyar faluba, ahol »most virít a pipacs és a szarkaláb«. Felvonásról felvonásra forróbb lett a levegő, az emberek kis gyerekek módjára sírtak, három és fél órán keresztül nem maradt itt rosszaság senki szívében.” (*Színházi Élet* 1922. 12: 16.)

Részlet a határon túli *Beregi Újság* „Fedák Sári Beregszászon” című cikkéből:

„A közönség mámoros élvezettel hallgatta s a csodálatos elragadtatás az előadás végén megható ünnepléssé erősödött. Nemescsak a körutazó művésznőt láttuk benne, hanem a hosszú szomorú évek után megtért egyetlen beregszászit, akit a porból, sárból, a kisváros sivár szürkéségéből kiragadt az isteni végzet és viszi magával csodálatos diadal útján. Nemescsak őt láttuk, hanem a még sárosabb, porosabb régi Beregszászt, amelyben bár nem égett villanylámpák, tán csak egyetlenegy petróleumlámpa az Ardó-utcán végig, de a szívekben sokkal melegebb és fényesebb láng világított.” (*Színházi Élet* 1922. 41: 11.)

Részlet a *Színházi Élet* „Molnár Ferenc és Fedák Sári” című vezércikkéből: „Ők ketten állanak ma a magyar érdeklődés homlokterében, a siker csúcán, a hírnév legmagasabb ormán. Nevük túlrépült már a régi boldog, teljes ország határára s most a kis, szomorú ország dicsősége, mely távol, túl a tengeren is hirdeti, hogy élünk, álmodunk, éneklünk. New York estéről-estére tapsol a Liliomnak, Molnár Ferenc budapesti játéknak s az amerikai szívek hazadobbantak, visszafajtkák, mikor Kukoricza Jancsi, Petőfi hőse kibontotta a nemzetiszín pántlikát és Fedák Sári a Tisza vizéről dalolt.” (*Színházi Élet* 1922. 42: 1.)

a tágabb kulturális kontextus meghatározó szerepére utalok, ha arra hívom fel a figyelmet, hogy Fedák több százszor eljátszott főszerepei nemcsak az operett-történet sarokkövei voltak, a Fedák bemutatók, illetve a gyakran évtizedekkel későbbi reprízek gyakran kapcsolódtak társadalmi fordulópontok interpretációihoz is. Így értelmeződött át az 1904-ben főszereplésével bemutatott, akkor „függetlenségpárti” Kacsóh operett, a *János vitéz* ötszázadik, politikusok és Bandholtz tábornok jelenlétében megtartott pompázatos díszelőadásán 1920-ban, a nemzetek közösségébe újra befogadást és elismerést kereső magyarok kulturális erejének demonstrációjává a korabeli sajtó⁸ és a közönség számára. A nemzeti identitáshoz, célokhoz kapcsolódó megfogalmazások tehát igen gyakran s évtizedeken keresztül Fedák személyéhez vagy szerepeikhez kötődő interpretációkkal jelentek meg a populáris sajtóban.⁹ Mi több, Fedák is hamar konstataálta, s ki is használta e személyétől már elválaszthatatlan – kulturális, politikai – jelentésrendszert, mind nyilatkozataiban,¹⁰ mind cikkeiben. A *Színházi Élet* hasábjain ugyanis maga is bekapcsolódott a Fedák-legendák építésébe.¹¹ Többször a közönséghez, illetve a „magyar nőkhöz” fordulva igyekezett interpretálni saját szerepét,¹² persze a korabeli, Trianon utáni, alapvetően a jóvátételhez kötődő retorika szabályai szerint. Közkultúrabeli döbbenetes súlyát mutatja, hogy 1924-ben, a *Színházi Élet* karácsonyi körkérdésére adott válaszok eredménye szerint – Ottó, Zita, Horthy Miklós, József főherceg, Augusztia főhercegnasszony és Bethlen István után – a hetedik legismertebb élő magyarnak választották. A lap, példányszámát növelendő, gyakran élt az olvasókat bevonó, szavazásra ösztönző körkérdések, kampányok eszközével. Erre, a legismertebb ötven magyar név eldöntését célzó pályázatra¹³

- 8 „A magyar operettszínpad egész diadalmas fejlődését, másfél évtized legnagyobb magyar sikerét jelenti ez a dal nekünk. Hogy tombolt a taps! Hogy zúgott az éljen! [...] A régi népszínművek aligha jönnek vissza, de a régi „János vitéz”-nek vissza kellett jönnie. Vissza kellett jönnie éppen most, amikor olyan idöket élünk, amelyekben különös szükség van magyar faji öntudatunk ápolására és fenntartására, amikor könny borítja szemünk a háromszínű lobogó láttán és édes melegség szállja meg szívünket, mikor a derék Bagó ajkán felcsendül ez az egyszerű nóta.” (*„Fedák Sári a Királysínházban” Színházi Élet*, 1919. 52: 1.)
- 9 „Többet jelent ennek a szegény országnak a Fedák turnéja, mintha száz politikust és száz vagon propagandakönyvet küldött volna ki a kormány Amerikába.” (*„Kábel a Színházi Élethez Fedák newyorki sikeréről” Színházi Élet* 1924. 42: 29.)
- 10 Így nyilatkozott például a „A budapesti színészek és a politika” körkérdés kapcsán: „Az én politikám a színpad és a mostani politizálásomban nagy élvezetem telik. Ugyanis minden este a magyar zászlóval a kezemben politizálgatok a közönséggel.” (*Színházi Élet* 1920. 5: 36.)
- 11 „Néha arra gondolok, hogy rosszul kezdem meg pályámat az operettel, de aztán rájövök, hogy mégis csak ez volt a legjobb iskola, a könnyedséget, az ötletet, a graciozitást voltaképp itt tanulja meg az ember. [...] Azután? Alkalmasint Párizs, ahova máris nagyon hívnak. Nem akarom meghódítani a világot, de alig hinném, hogy a mai Párizsban nem tudnék érvényesülni. Amit Madame Popescu, Bukarestből jövet, el tudott érni a francia fővárosban, miért ne érhetné el Madame Fedák is, aki Budapestről jött? Maga a nyelv nem nehézség, ha akarom, ezt is csak úgy meg tudom tanulni a maga tökéletességében, mint a németet. Budapest? Minden idegszálam, minden gondolatom ideköt, de e pillanatban még nem is sejtem, hogy mikor kerülhetek ismét a drága magyar közönség elé. [...] legnagyobb örömem talán nem is művészi kielégítemem, hanem emberi sikerem, mely nem a színésznőnek szól, hanem a személyemnek és az egyéniségemnek.” (Szomaházy István: „Fedák Sári húszórás látogatása Budapestre” *Színházi Élet* 1925. 19: 13.)
- 12 Fedák Sári: „Pesti asszonyok! Isten áldjon benneteket!” (*Színházi Élet* 1924. 38: 2), Fedák Sári: „Nyílt levél a pesti asszonyokhoz” (*Színházi Élet* 1925. 2: 3).
- 13 „A Színházi Élet karácsonyi száma közölni fogja a legismertebb ötven magyar ember arcképét, annak az ötven embernek arcképét, akiknek a neve éppoly ismert Budapesten, mint vidéken, kastély-

például 15.738 levél érkezett. Az eredmény egyszerre mutatja a *Színházi Élet* olvasóiban élő markáns nosztalgiát a Monarchia korszaka iránt, s Fedák színésznői státuson már 1924-ben messze túlnyúló jelentőségét. Akiket maga mögé utasított: 8. Jászai Mari, 9. Csernoch János, 10. Rákosi Jenő, 11. Vázsonyi Vilmos, 12. Molnár Ferenc, 13. Prohászka Ottokár, 14. Herczeg Ferenc, 15. Hegedűs Gyula, 16. Kálmán Imre, 17. Apponyi Albert gróf, 18. Lehár Ferenc.

Ismertsége nem korlátozódott a színházba járókra és a *Színházi Élet* előfizetőire, hanem a háború előtti magyar társadalom egészére kiterjedt, amit a nevére épített kifejezések listázásával érzékeltethetünk. A Király színházba nem járók is értették vagy sejtették, miért jelenti a „Fedáksári” a kártyanyelvben a legnagyobb kockázatú bemozdást.¹⁴ Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály *Budapest a fattyúnyelvben* című gyűjteményében Fedák nemcsak a mindenki által ismert Zsazsa becenévvel szerepel, hanem egy mára a használatból kikopott, tagadást jelentő fordulattal is. „Nuná? Fedáksári” (jelentése: Hát még mit nem!). Nem áll messze a kétértelmű nyelvi humorral operáló bulvárszínházi eljárásoktól Fedák nevének egy durva kifejezést rövidítő kiszólásban való felhasználása sem. Az „elefes”, vagy „l. f. s.” egy régóta ismert káromkodás monogramja. Ennek durva egyértelműségét oldották a szótár¹⁵ szerint a következő eufemizmushoz folyamodva: „láttam Fedák Sárít”. Használatával tréfásan fejezhették ki bármivel kapcsolatos elégedetlenségüket.

Épp e színházi szférán túlnyúló ismertsége, s figurájának a *show business*hez kapcsoltsága révén válhatott Fedák ideális célpontjává az „öncélú humor, a kispolgári operett” – valójában a két háború közti tömegkultúra és mentalitás – ellen 1945-től indított politikai támadásoknak. Nem arra a közismert tényre utalok, hogy népbíróság elé állították, s népellenes büntetért 1946-ban először két év börtönre és vagyonekobzásra, majd másodfokon, a Donausender rádióadónál kifejtett működése miatt nyolc hónap börtönre ítélték, s három évre eltiltották foglalkozása budapesti gyakorlásától. (Fontos annak tudatosítása is, hogy Fedák nem követte el a terhére rótt bűncselekményt, ahogy azt a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1995. június 12-i felmentő ítéletében megállapította.¹⁶) A négy évtizedes karriert „honoráló” gyászos véggel kapcsolatban csak azt villantom fel, miként vették be saját kulturális mezőjének eszköztárát Fedák, s az általa reprezentált színházi örökség diszkreditálására.

A gyakran a szovjet hadsereggel érkező, a szocialista realizmust egyeduralkodóvá tenni kívánó kultúrpolitikusok nem titkolták ellenségességüket az „öncélú humorral”, a magyar szórakoztatóipari hagyománnyal szemben. Elég elolvasni Gábor

ban és palotában, utcán és kávéházban, kaszinóban és parlamentben, iskolában és színházban, családi asztalnál és törvényszéken, hivatalban és vonaton, minék folytassuk, mindenütt, ahol érdekes emberekről beszélgetni szoktak.” (*Színházi Élet* 1924. 45: 43)

14 „Fedák Sári” 1. Figura a régi alsósban: Piros királlyal vinni haza a negyedik ütést. 2. Rablólúttiban indokolatlanul magas kontrázási fokozat, Díjazása: hatvannégyeseres (Berend 1993: 104).

15 Zolnay–Gedényi 1960: 860.

16 Gajdó 2003: 80.

Andor¹⁷ *Prológjának* második részét: e beharangozó költeménnyel indították a *Ludas Matyi* című szatirikus hetilapot 1945. május 20-án. Ebben pregnánsan kifejezésre jut az a dogmává váló kommunista álláspont, mely az öncélú humort a „Horthy fasizmus” korával azonosítja, s a háború veszteségeire hivatkozva jogot formál annak meghatározására, hogy a továbbiakban kin és hogyan kell nevetni.

[...] Ne vess, magyar...
 Nem, Próbálj meg nevetni,
 De nevetésed emberibb legyen,
 Mint volt a szennyes esztendők során,
 Mikor betyárság volt, aljas cinizmus,
 Mely minden szépre jóra röhögött,
 Mely hahotázott, hol hördült halál.

Ne vess, magyar...
 Nem. Csak tanulj nevetni,
 Elülről kezd e drága tudományt,
 Mit természetből csak gyermek kapott,
 Mint ártatlan, csilingelő kacajt,
 De az élet gondba és munkába görnyedt
 Sok millió felnőttől elrabolta,
 S helyébe vinnyogó sírást adott.
 Az élet? Nem. Az bőtejű anya
 Szült gyermekét szoptatná szent mosollyal,
 De voltak s vannak karmos, rút kezek,
 Mindent elosztók, sírást és kacajt is,
 Azok kiosztották a nevetést.
 Oda, hol bőség – nem dolog gyümölcse –
 De mégis bőség állott garmadában,
 S a sírást adták mind a többieknek...
 Ezen, magyar, mert túlnagy háború volt,
 Most mindörökké változtatni kell,
 Derű legyen, hol eddig csak ború volt,
 Kacaj kincsét most másképp osszuk el.

A nevetés újraelosztásának eme – a színházi szórakoztatóipar képviselői számára fenyegető – programja prózában is megfogalmazódott, például Gábor Béla 1949-ben kiadott *Ne vess jobban!* című kötetében:

A humorista a maga eszközeivel szintén változtatni akar a világon. A nevetető, könnyed olvasmány mögött meghúzódik ez a szándéka. Harcol, küzd, bírál és leleplez

17 Gábor Andor (1884–1953) színpadi szerző, fordító, kommunista író, költő, publicista. A kommunin alatt a Közoktatási Népbiztosság sajtó- és színházügyi referense. 1920-tól külföldön él (Bécs, Berlin, Moszkva). 1945-ben hazatér s a *Ludas Matyi* alapító főszerkesztője lesz.

a maga módján. És hogy miért harcol és mit leplez le, itt mutatkozik meg az igazi értéke. [...] Az a humor, amely nem önmagáért van, nem *l'art pour l'art* humor, nem összevissza vagdalkozik, hanem egy cél érdekében harcol. A világ szabad népeinek nagy célja, a szocializmus érdekében.¹⁸

A FEDÁK-AKCIÓ

A Gábor Andor által javasolt új humor-felfogás kipróbálására jó alkalmat teremtett a Fedák elleni népbírósági per.¹⁹ A *Ludas Matyi* ezzel kapcsolatos vicceinek, humorreszkeinek karikatúráinak, blüettjeinek célja nemcsak megfélemlítés volt, hanem Fedák tömegkultúra mítoszának lerombolására, s az általa reprezentált kulturális örökséghez való viszony átalakítására tett kísérlet is. Az alkalmazott technika szofisztikált volt, amennyiben épp a támadott bulvárkultúra toposzaira és eljárásaira, pontosabban azok kisajátítására épült. Az 1945. november 4-i „Függöny mögött!” című, színházi plakátot utánzó címlap-karikatúra humorát a bírósági tárgyalás és a színházi előadás analógiájára – közönség jelenléte, meggyőzés szükségessége – törekszik építeni. A rajzhoz mellékelt szöveg jelzi az új humor döntően politikai tendenciáját.

Péter Gábor²⁰ rendező (az ügyelőhöz): Megmondhatja a szerzőnek, hogy a színészkedő politikusok után most a politizáló színészek következnek!

A színen vannak:

Ries István dr.,²¹ a társulat igazgatója

¹⁸ Gábor 1949: 5.

¹⁹ Fedáknak a népszerű színésznői státuson már a század első felében túlmutató kulturális, társadalmi jelentőségét jelzi, hogy a Tanácsköztársaság alatti fellépése ugyanúgy politikai támadásokat, sőt hatósági eljárást „eredményezett”, mint az 1940-es években tanúsított magatartása. Az 1945-ös, Fedákot fasiztáknak vádló népbírósági tárgyalást megelőzte egy 1919-es, Fedák állítólagos kommunistaságával kapcsolatos hivatalos vizsgálat. A szinte komikus párhuzamon kívül persze jelentősek az eltérések is. Például, hogy az 1919-es vizsgálatot Fedák maga kérte. A már akkor is „nemzeti intézménynek” számító operett divával a Kommün után nem kívántak példát statuálni. Annál is kevésbé, mivel a vesztes háborút követően az ő, a boldog békeévek prosperitását idéző, sikeres, energiától duzzadó színészi és emberi figurája testesítette meg sokak számára a dolgok jobbra fordulásának halvány reményét. Így karakteres ellenpontként a *Ludas Matyi* támadó gúnyával szemben, a *Színházi Élet* „Rehabilitált Zsazsa” című cikkében együtt tapsol a nézőkkel és a vizsgálóbizottság tagjaival Fedák ártatlanságának bebizonyosodásán: „Az igazoló bizottság megállapítja, hogy Fedák Sári a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásával nem vétett a minden igaz magyar honleányt kötelező hazafias viselkedés ellen. Még az inkriminált, folyó évi április 6-án tartott toborzáson való részvétele is csak a diktatúra kíméletlen terrorjának volt az eredménye. Ennélfogva az alulírott igazoló bizottság tagjai egyhangúan kijelentik, hogy a Fedák Sári ellen emelt vádak, gyanúsítások és rágalomok őt teljesen érdemtelenül és igazságtalanul érték. A miniszterelnök felkérése folytán Balla Aladár s. k., Rákosi Jenő s. k., gróf Bánffy Miklós s. k.” (*Színházi Élet* 1919. 46: 3.)

²⁰ Péter Gábor (1906–1993) szabósegéd, rendőr altábornagy. 1945-től a budapesti főkapitányság politikai rendészeti osztályának, majd a budapesti Államvédelmi Osztályának, a BM Államvédelmi Hatóságának a vezetője. 1953-ban leváltják, kizárják a pártból, letartóztatják, életfogytiglani, majd 14 évi börtönre ítélik, 1959-ben szabadul, utána könyvtárosként dolgozik.

²¹ Ries István (1885–1950) jogász, ügyvéd szociáldemokrata politikus. 1945–1950 között igazságügyi miniszter. 1950-ben letartóztatják, a vizsgálati fogságban meghal.

Major Ákos,²² a szerző
 Farkas Mihály,²³ ügyelő
 Péter Gábor, rendező
 Továbbá a bűntársulat tagjai:
 Mohai-Mohaupt,²⁴ a hidrobantó siker főszereplője
 Görgey Vince,²⁵ a „Szigorúan bizalmas” című rovat vezetője szigorúan bizalmas arccal
 Sztrache Gábor, nyilas lakáskormánybiztos, aki már szívesen kiegyezne egy Andrassy-út
 60. sz. alatti öröklakással
 Bágyoni Váró Andor, nagyvágó, aki az ellesetteket (sic!) mindig igyekezett felzsarolni
 Zöldi Márton,²⁶ az újvidéki hóhérré, aki éppen olyan hóféhér lelkületű, mint Feketehal-
 my-Czeydner²⁷
 Hain Péter,²⁸ a Gestapo mesterdetektívje és neje, aki élete végéig férje mellett – ül
 Páger Tényi,²⁹ az Első³⁰, akiből Harmincadik, majd egy utolsó lett
 Szeleczy Zita,³¹ a szerkesztőség macskája a Magyar Futárnál
 Hajmássy Mackó³², az ő hosszúlejárátú termetével és még hosszabb bűnlajstromával
 Fedák Sarolta, legújabb színváltozása közben
 A nagyérdemű közönség szíves pártfogását kéri az Igazgatóság.

-
- 22 Dr. Major Ákos (1908–1987) jogász, hadbíró, a Budapesti Néptörvényszék első elnöke, 1946 novemberében és 1948 augusztusa között a Népbíróságok Országos Tanácsának (NOT) elnöke. 1953. nyári eltávolításáig a Legfelsőbb Bíróságon ítélezik, majd ügyvédként dolgozik. Major Tamás színész, rendező testvére.
- 23 Farkas Mihály (1904–1965) kommunista politikus, nyomdász. 1945-től 1955. márciusig az MKP, illetve az MDP KV, PB és Titkársága tagja. 1946-tól a párt főtítkárhelyettese, a szervezőbizottság vezetője. 1948–1953 között honvédelmi miniszter. 1956 júliusában kizárják a pártból és letartóztatják. 1957-ben 16 év börtönrre ítélik, 1961-ben szabadul, s könyvkiadói lektorként dolgozik.
- 24 Mohay Gyula ügyvéd, 1944. november 8. után Budapest főpolgármestere.
- 25 Görgey Vince (1914–1948) újságíró, honvédszázados, haditudósító. 1944-ben a Hunyadi SS páncélgrenátos hadosztály propagandaosztályának vezetője. A Népbíróság 1946-ban háborús büntetékért halálra ítéli, 1948-ban kivégzik.
- 26 Zöldi Márton (–1946) csendőroronagy. Az 1942. januári bácskai vérengzésben való részvétele miatt 1946-ban átadják a jugoszláv kormánynak, kivégzik.
- 27 Feketehalmy-Czeydner Ferenc (–1946). Az 1942. januári bácskai vérengzésben való részvétele miatt 1946-ban átadják a jugoszláv kormánynak, kivégzik.
- 28 Hain Péter (1895–1946) detektív-főfelügyelő a budapesti rendőr-főkapitányság politikai rendszeti osztályán. A német megszállást követően az Állambiztonsági Rendészet vezetője is. Tisztségeit a nyilas uralom idején is megtartja. A népbíróság háborús bűnösként halálra ítéli, kivégzik.
- 29 Páger Antal (1899–1986) Kossuth díjas, kiváló művész. A háború előtt több pesti magánszínházban játszik. 1944-ben elhagyja Magyarországot. 1948–1954 között Argentínában a Magyar Színháztársulat vezetője. 1956-ban visszatér Magyarországra, a Magyar Néphadsereg Színház, majd a Vígszínház művésze.
- 30 Utalás Cserépy László 1944-ben forgatott filmjének címére. Ez volt a háború vége előtt az utolsónaként bemutatott magyar hangosfilm, főszerepét Páger Antal játszotta.
- 31 Szeleczy Zita (1915–1999) a Nemzeti, majd a Fővárosi Operettszínház tagja. 24 magyar film főszereplője. 1945-ben elhagyja Magyarországot, Ausztriában, Olaszországban, 1948-tól Argentínában és az USA-ban játszik. Előadóstjeivel bejárja Dél-Amerika, Kanada, az Egyesült Államok és Ausztrália magyar lakta városait. 1993-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével tüntetik ki. A Legfelsőbb Bíróság az ellene hozott vádak alól felmenti, rehabilitálja.
- 32 Hajmássy Miklós (1900–1990) a háború előtt több pesti magánszínházban szerepelt. 1945-től Ausztriában, Argentínában, Brazíliában játszik, rendez, s színházgazdálkodóként működik.

Azzal, hogy a karikatúra a politikusokat s az 1945 előtt népszerű színészeket közös „bűntársulat” tagjaiként ábrázolja, azt sugallja, ők is hasonló mértékben felelősek a háború bűneiért. S ahogy régen az előadások közönsége, most a népbíróági tárgyaláson a „nép” fog ítéletet mondani az élet színpadán nyújtott alakításukról. A politikusokat és színészeket azonos felelősség-platformra helyező, korántsem közkeletű vélekedés elfogadtatása érdekében rendezett előadás-tárgyaláshoz kéri az új „Igazgatóság” (a szovjetek által támogatott hatalom) a „közönség pártfogását”. Ez a Gábor Andor verséhez hasonló nyíltsággal fogalmazó felhívás azt sem lepeli, hogy az új élet új darabjának színre állítói zömében kommunisták.

Fedák, eddigi pályájához méltóan, e népbíróági előadás-per egyik főszereplője lesz a satirikus hetilap hasábjain. Újabb és újabb humoros műfajokban kísérleteznek elidegenítésével. Az 1946. január 13-i számban rögtön egy viccel cáfolják baloldali múltjára hivatkozó védekezését (1919-ben részt vett a vörös hadsereg toborzó-felvonulásán). A humorforrás itt még hagyományos: az akkor 67 éves primadonna életkora.

Hallotta Fedák Sárít?

- Olvasta, Kelemen úr? Fedák Sári kijelentette, hogy ő huszonöt éves kommunista.
- Értem. Úgy kommunista, mint ahogy huszonöt éves.

A február 3-i számban megjelenő, szerző nélküli „Fedák Sári naplója” a primadonna önéletírásának, cikkeinek, s gyakran maga inspirálta operettfiguráinak stílusát idézi, s egyben gúnyolja. Itt már tetten érhető a Fedák által használt humoreszköztár kisajátítása.

Január 17.

Ejdes egy közönségem, itt vagyok ebbejah zamatos Andrassy-út hatvanba. Zágson, a teremburáját. Ejsze én már évek óta jól benne vagyok a hatvanban.

Január 18.

Fene nagy sikerem volt! Ma rengetegszer kihíjtak, igaz, hogy osztán vissza is kísérték a cellámba. Eszem a májatókat!

Január 19.

Olvassa minden héten a Képes Füttyülőt!

Január 20.

Mert az a legjobb képes hetilap.

Január 31.

Ejdes egy közönségem, javul a helyzet. Éngem nem lehet a víz alá nyomni, a fűzfánfüttyülőjét! Már nem vagyok az Andrassy út hatvanba, csak a 40-ben. Húszat für alle Fülle letagadtam ebből is.

Az ál-napló egyszerre, illetve egymásra vonatkoztatva használja humorforrásként a népieskedő (ejsze, a teremburáját, a fűzfánfüttyülőjét) és a „pesti” kifejezéseket (zágson), valamint egy kabaréban konstruált tájszólást. Nem marad ki a disznó kabarék utalásos humora sem (Olvassa minden héten a Képes Füttyülőt!). A stiláris elemek, a szilaj rikkantások tehát olyanok, mint amilyeneket Fedák ténylegesen használt, csak kontex-

tusuk, a népbíróági tárgyalás és a börtön új. Következésképpen azt kellene nevetségességnek találni, hogy Fedák „csak azért se” konstatálja közege jóvátehetetlen megváltozását, s még most is folytatná a közönséggel fenntartott több évtizedes dialógusát. A mű-népies beszéd és a pesti jassz ütköztetéséből sarjadó humor szimbolikus elsajátítása, s Fedák ellen fordítása még nem is durva eljárás, különösen, ha két, Fedák-ellenes blüettel hasonlítjuk össze. A blüett – egy ismert muzsikához új, aktuális, humoros szöveg illesztése – szintén népszerű és bejáratott műfaj volt a háború előtt, elsősorban a Feld-féle városligeti színház operett paródiáiban használták.³³ A produktum iránti érdeklődést, s a humoros hatást itt az alpmű dallamának és szövegének közismertsége biztosítja, pontosabban az átkontextualizált idézetekből táplálkozó komikus hatás. A Fedák-blüettekben az intertextusok terét tovább tágítja, hogy a primadonna legendás szerepeinek slágereit, elsőként Sybill dalát³⁴ alakították a népbíróági tárgyalás komikusnak szánt vallomás kommentárjává. Az első blüett február 17-én jelent meg, „Dol a bohóc” címmel. (Zene: *Sybill levele* Vers: Pártos Jenő.)

Az eredeti:

Népgyűész úr, remélem megbocsátja
Hogy mult héten leintettem magát,
De „nemzetvezető” vagyok s belátja,
Hogy ok nélkül zúdult én rám a vád!
„Kövesse példám”...ezt mondta
a Führer,
S mivel én mindig jó magyar valék,
Azt mondtam: „Es geht alles vorüber!
Kitartás! Van még elég tartalék!”
...Itt állok most, nyugodtan kart
a karban,
s ha pfujjznak a karzaton,
A lábaim jól megvetem a „rögtalajban”,
És mosoly ül az ajkamon!
Kormányom a mult évi hófuvatban,
Bár elhervadt – még mielőtt kinyílt...
De később az Andrassy út hatvanban
Még folytathattuk ezt a szép idillt!

Kis Petrovom remélem megbocsátja
Hogy bucsunélkül hagytam el magát
Tudom hogy ön Sybillnek jó barátja
S egy jóbarát az mindent megbocsát
Kövesse példám szép vidáman éljen
A sors nekünk a válást rendelé
Ha fáj is kissé Petrovom ne féljen
Azért a szíve nem szakad belé
Ma érkeztünk és máris írok lássa
A szállodánk nagyon finom
Kint hull a hó s a hóhely hullása
közben
Magáról elgondolkodom
Szerelmünk mint virág a hófuvatban
Elhervadt máris mielőtt kinyílt
Szorítsa meg kezem így gondolatban
És kérem hogy felejtse el... Sybillt.”

Én Önt most megrovom ezért,
S felelni fog mindenért!
Tán azt hiszik, hogy vak vagyok?
Jönnek felmentő csapatok...
Fellendül a jobbkar!
Hallom harsonák százát
És a főmet megkoronázzák!
(kitöréssel)
Nézzék e naplót – benn az áll:
Győ-győ-győzelem v a g y halál.”
(a közönség kórusban)
Már a v a g y – nál tartunk,
S mi jön... magára vár!

33 Az operett paródiákról részletesebben: Molnár Gál 1997 és 2001.

34 Jacoby–Martos–Bródy: *Sybill*. OSZK Színházi tár, MM 901, 7–8.

Az eredetivel összehasonlítva látható, hogy a blüett második részében, melyben Fedákra „közönsége” halálbüntetést kér – tehát ahol az agitatív hév eluralkodik – az operett dal ritmusszerkezetére és szövegére történő utalások nem lelhetők fel többé. A halálbüntetés „humoros” kontextualizálása önmagában is az új humor eszköze, a korabeli *Ludas Matyi*ban gyakran élnek vele. E blüett célja már merészebb, az egykori közkedvelt híresség megbélyegzését, az új társadalomból való végleges kiutasítását követeli. Eszköze a pseudo-vallomás forma: Fedák magát társítja a nyilasokhoz és Hitlerhez. A korban a megvádolt számára életveszélyt jelentő effajta vélekedés tömegkultúrában való meggyökereztetésének szándéka olvasható ki az 1946. március 24-én megjelent, szintén Pártos Jenő által jegyzett blüettből is. Ennek címe Bob herceg belépője. Éneklő: Zsazsa testvér. (Az utalások itt Huszka 1902-ben bemutatott Bob hercegére,³⁵ Fedák, s a magyar operett egyik első nagy sikerére vonatkoznak.³⁶)

Londonban hej, van számos utca
És minden utcán van sarok.
A szívem mélyét rágja a bánat,
Hogy itt ülök s nem ott vagyok!
Szebb lenne ott kinn Albionban
S nem a Markóban, jaj, ahonnan
A népgyész úr rám pirít!
A népgyész úr rám pirít!

Az, ami volt, az elmúlt – s erről
A Zsazsa néni mit tehet?!
Megsüvegelt az utca népe,
Azok a csúf zöld ingesek!
Azután lelkelem Bécsbe mentem,
Csak a Donau-Senderbe zengtem
Hogy a náciizmus hogy virít!
Hogy a náciizmus hogy virít!

Az eredeti:

Bob: Londonban hej! van számos utca
És minden utcán több sarok
És minden sarkon vannak házak,
És minden házon ablakok
De mind egész nagy Albionban
Nincs több oly ablak mint a honnan
A legszebb rózsaszál virít,
A legszebb rózsaszál virít,
Pomponius : Egész kerek nagy Albionban
A legszebb utca tényleg ott van
Hol ó bor, jó bor felhevít
Hipp hipp hurrá a Bowie street!
A Bowie streeten hogyha járok
A legnagyobb úr én vagyok
Megsüvegelnek utca seprők
És csizmadia inasok
Ha pénzem nincs iszom hitelbe

35 Vers: Martos Ferenc.

36 Hogy a *Ludas Matyi* mennyiben épített blüettjeivel egy létező tömegkultúra-gyakorlatra, jelzi, hogy a *Bob herceg* e Fedákhoz kapcsolódó slágere már 1922-ben is intertextusként szolgált, akkor éppenséggel egy Zsazsát dicsőítő blüetthez. Az amerikai magyarok körében bonyolított egyik, hatalmas sikerű vendéjátékát ünnepelte ezzel a szerző, Hafiz, egy amerikai magyar lapban (*Vasárnap, Szabadság Sunday Magazine*). A vendéjáték sikerének tulajdonított magyarországi jelentőséget tükrözi, hogy a verset átveszi s leközi a *Színházi Élet* (1922. 13: 29). Maga a szöveg pedig azt jelzi, hogy az 1904-es egykori szerepében 1922-ben újra Kukoricza Jancsiként fellépő Fedák az amerikai magyarság számára az emigrációban is őrzött nemzeti identitás, s a hatalmas veszteségeket elszennedő óhaza iránti szolidaritás kifejezőjeként szolgált elsősorban.

A Gulyás-évnun hogyha járok.
A legnagyobb úr én vagyok.
Megsüvegelnek bus, keserves
Amerikai magyarok.
Mint a pacsirta énekelve,
Enyém a bujdosók szerelme
Dalomra táncra kész a láb,
S feljő a tarka délibáb...

New Yorkban van, hej, számos utca
És minden utcán van sarok
És minden sarkon vannak házak
És minden házon ablakok.
De minden magyarnak ablakában
Jöttömre szép piros virág van
Szívem szívökre rátalál
S enyém a legszebb rózsaszál.

A Bob herceggel indult a pályám,
 János vitézzel folytatám.
 Utána jött satöbbi – és közben
 Játsztam az Élet színpadán!
 És jött a legszebb! Most két éve!
 Remek szerep volt, kár hogy vége!
 Pestre hozták a szép Sybillt
 S lezárták ezt a kis idillt!

Enyém a legszebb lány szerelme
 A legszebb rózsza ott virít.
 A legszebb rózsza ott virít.
 Ha pénzem nincs iszom hitelbe
 Torkom kancsót kancsóra nyel le.
 Hol a hitel vígan virít
 Hípp hípp hurrá a Bowie street.. »

Fess Tábornokné voltam s e rangban
 Zengém a gyűjtő harci dalt:
 Ki hát a frontra, szép katonáim!
 Szálasi győz – amíg kitart!
 S akiket én a harcra kértem,
 Imádtak, sőt meghaltak értem!
 Ezt is elértem! Itt a tény!
 Ilyen művész nő voltam én!

Ez az agitatív blüett is a szovjet példakultúrában nagy népszerűségnek örvendő „önkritikaformát” alkalmazza. Fedák aktív nyilasként, katonák halálba kergetőjeként jeleníti meg magát a satirikus hetilap olvasói előtt. Az elsődleges propagandacél itt is megöli a szellemességet: épp csak becsalja az olvasót a sláger szöveg- és dallamterébe, de az „eszmei mondanivaló” kiemelése érdekében ettől elkanyarodik, hogy a Fedákért halni induló katonák képével rajzolhasson kellően elriasztó, a közhangulatot a népszerű primadonna ellen hangoló képet.

A Fedák akció a lap folytatásos műfajaira is kiterjed. 1946. március 31-én jelenik meg a „Taszajtó Nagy Gergely a Fedák-tárgyaláson” című humoreszk. A lap hasábjain visszatérő „népi” figura, afféle korabeli Gugyerákként, a stilizált kabaré tájszólás bejáratott patronjaival kommentálja, mi több, itt-ott ironikusan froclizza a népbírói tárgyalást. Nem sulykolja Fedák nyilas és német elkötelezettségét, ki-nevettetését a hagyományos komikus műfajokhoz jobban alkalmazkodva: korára, hiányos énektudására utaló célzásokkal szeretné kiprovokálni. A humoreszk második sora félreérthetetlenül utal az említett obszcén mondás – elefes – Fedák nevével feloldott tréfás változatára. (Részleteket közlünk.)

- Minek örüsz má megen, te Gergely?
- Láttam Fedák Sárít.
- Láttad Fedák Sárít? Hogy mondhacc ijjet Gergely, abszolút ember létedre?
- Nemcsak hogy láttam, hanem besziltem is vele. Az úgy vót, te Gergely, hogy a Kacsirekékü, akiknek tojást vittem, kaptam egy jegyet a Fedák Sári népbírói tárgyalására. Na, mondok, megniztem én a Bob herceget is, pedig abba énekütt is a Fedák mér ne nézném meg ebbe is és mentem. Ahogy gyütt be a Fedák Sári, mondok a szomszédnémnak, hijába, lássa, emmég mindig a régi Fedák Sári. Aszondi a szomszédném, hogy mondhat ijjet, vin marha, hát nem látta azelőtt? Mondok, mán hogy a fenébe ne láttam

vóna, láttam én ütet húsz évvel ezelőtt is, de mán akkor is régi vót. Akkor osztán elkezdtek pisszegni a nipek, mert a Fedák beszilt, de azir az igazat megvallva, látni mán ürajta is a kort, mert a Bob hercegebe sokkal jobbakat mondott. De azir itt is jókat mondott, aztat meg kő hagyni, de legfőképpen sajátmagáru mondott jókat. [...] Főfüggesztettik a tárgyalást akkor szerencsémre, oszt a két szuronyos imádója késerte kifele a Fedákat. Aszondi az egyik, amikor meglát, hogy nicsak, itt a koronatanu, ez az, aki látta, amikor derék magyar embereket megkínzott a Fedák. Mondok, emmég ezelőtt vót, hogy a Szálasiba belegyönyörödött, akkor avval kinozta még csak a magyarokat, hogy énekütt nekik, mit tuttuk mi akkor, hogy emmég a jobbik eset, ha csak énekü, ha tuttuk vóna, jobban megbecsütük vóna magunkat, de egy zsidót mán akkor úgy megkínzott, hogy egisz életibe azt nyögte az árva. Aszongyák, azt mongyam el gyorsan. Mondok, nincs rajta mit elmondani, nyilas vót ez mán húsz évvel ezelőtt, mert nem szánta azt a szeginy zsidót, a Molnár Ferencet, hanem úgy feleségü ment hozzá, hogy az a szerencsétlen izraelita arru kódutt...

A humoreszk Fedák „emlékezeti hely” státusára – melyből következik magánéletének közismertsége – építi belterjes humorát. Meglepő módon, még az ellene felhozott antiszemitizmus vádat is ironikusan kommentálja, amennyiben a Fedák által megkínzott zsidót Molnár Ferencsel, egykori férjével azonosítja.

Ugyanebben a lapszámban Fedákat „kiszerveztették” a szintén periodikusan visszatérő „Ludas Matyi cirkusza” rovatban is. Ez a népbíróságon „fellépőket” – a címlap karikatúrában meghirdetett előadás-tárgyalás analógia tehát mindvégig fennmaradt – ajánlja agitkákkal a közönség figyelmébe. A „nagy áprilisi bolond műsorba” a „légtornász és a szigorú fogházi őrizet csodája Péter von Hain”, s a „fasiszta propaganda nagy alantosa Stefán von Antal” mellé bekerült a „Janus vitéz a népbíróságon” című opus is: „Címszereplő a kétarcú Fedák-Fregoli Sári, / Aki mint Janus vitéz / Nyiluskáért rajongott és nem Bagóért!”.

E hasonló alakú szavak eltérő jelentéseinek komikumára épülő mondóka Fedák Janus-arcát, „színeváltozásait” kárhoztatja. Érzékelteti, hogy részvétele a Tanácsköztársaság katonai toborzóján a „jó oldalon” nem menti későbbi politikai szimpátiáit. A reklám humora azért épülhet a primadonna kétarcúságára rímelő két-neműségére, mert az olvasó tisztában van vele, hogy a színésznő Kukorica Jancsi és Bob herceg szerepét játszotta egykor. E kétértelműségre alapoz az Iluska-Nyiluska szóvicc, a Bagóra, mint az operett-*János vitéz* férfi szereplőjére, s mint sok pénzre (nem bagóért) utaló homonímia. A sugallat szerint Fedák „nem bagóért”, tehát pénzért szolgálta a nyilasokat.

Az 1946. április 14-i számban újabb propagandaeszközzé „fejlesztett” műfajban, a folytatásos képregényben bukkan fel Fedák. Az „Egy kis számár kalandjai a Nagy Budapesten” sorozat „Kuksi látogatása a Markóban” című részében a népbíróság elé idézett – egykor tekintélyes, most börtönben ülő foglyok – megváltozott társadalmi státusa, „megérdemelt felsülése” a humorforrás (csak a bevezető és Fedákra vonatkozó versszakot idézzük).

Lapzártakor így szólt Kuksi:
 „Milyen kaland jöhet szóba?
 Menj vizitbe – mondta Matyi –
 A foglyokhoz a Markóba

Fedák Sári cellájában
 Újtát állták bőrönd-hegyek
 Ne tartsál fel – mondta Zsazsa –
 Vidéki turnéra megyek.

A színházi pozíciójához szükséges toalettjére egykor vagyonokat költő primadonna esetében a „vidéki turné” most – kacsint helyeslően a szerző az olvasóra – a márianosztrai női fegyházat jelenti, ahol Fedák büntetése hátralévő részét tölti. E versikében is érezhető a nehezményezés, amiért a színésznő nem hajlandó elismerni a neki felrótt bűnöket, hanem – ahogy egész életében tette – dacosan harcol. A strófa tulajdonképpen e karrierjéhez és sikeréhez nélkülözhetetlen attitűdöt kívánja neveltségessé tenni.

Egy ugyanebben a számban megjelent karikatúrában az új humorral, Fedák „emlékezeti hely” pozíciójával, valamint a szórakoztató színházi hagyomány 1945-től induló baloldali átértékelésével kapcsolatos kérdéskör tematikusan is összekapcsolódik. A rajzon Gábor Andor látható fehér lovon, előtte Fedák Sári gubbaszt rabruhában egy zsámolyon. A szöveg szerint: „Fedák Sáriról népbírósági tárgyalásán kiderült, hogy azt a kijelentést tette, ha a háborút elveszítjük, Gábor Andor fehér lovon jön vissza Magyarországra.” Erre reagál a Horthy „alatt” a lapban gyakran szereplő állat: „A fehér ló: Zsazsa néni, hálásan köszönöm, hogy a maga jóvoltából ezen a héten is megjelenhetek a *Ludas Matyi*ban.”

Az új humor-stratégia megfogalmazóját, és egyik célpontját összekapcsoló karikatúra nem agresszív – bár Fedákra nézve igen veszélyes a neki tulajdonított mondas. Eme, az „öncélú” humorhoz részben visszatérő hangnemet azonban jócskán ki egyenlíti a július 28-i számban megjelent „Fedák Sári kilépője a börtönből” című blüett. Ez a primadonna színháztörténeti jelentőségű, a *János vitéz* című Kacsóh operettben 1904-től játszott nadrágszerepére, pontosabban Kukorica Jancsi dalára tartalmaz intertextuális utalásokat.³⁷ A Fedákra másodfokon kirótt enyhébb bünte-

37 Ennek a blüettnek is van legalább egy, természetesen egészen más hangolású pretextusa: a már említett Hafiz e Fedákkal összenőtt slágert is beleszötte köszöntőjébe (*Színházi Élet* 1922. 13: 29). Eszerint Fedák a hazai és külhoni magyarokat közös kulturális emlékhálózatba kapcsoló szimbolikus figurává vált. A blüettből az a Fedáknak a húszas évek elején tulajdonított kulturális jelentés olvasható ki, hogy a honi és új hazájukban is a „vesztes népet” képviselő magyarok a trianoni kudarc után Fedákban láttak megtestesülni egy, a világon bárhol exportképes „magyarság-képet”, egyfajta kozmopolita siker lehetőséget. Épp e két összekapcsolódó elem – a két háború közti kompenzatorikus magyarság képhez való kötöttség, s a kozmopolita színházi iparba való beágyazottság – vált a Fedák elleni, háború utáni támadások fő motivációjává.

Én a szíveknek királya,	Akácok alatt születtem,
Látogatom nyájam.	Ott neveltek engem
Nem törődöm zord idővel	A nevem is csak magyar név,
Nagy Amerikában.	De én nem szégyenlem.
Kuni puszták forró nyara	Elég jó az a magyarnak,
Égeti a lelkem.	Nemzetközibb nem kell,
Amikor a vándor fajtám	Ragaszkodom a nevemhez
Keblemre öleltem.	Igaz szerelemmel.
Eljöttem én Yenkihonba	Jó magyar név, nem francia
A bus magyarsághoz	Angol lári-fári,
Hadd csináljon nótás kedvet	A nevem nem Charlotte, Sarah,
Kukoricza, Kukoricza János...	Marad Fedák Sári.

téstől (két év helyett nyolc hónap börtön) a szerző annyira felháborodott, hogy a kezdő és záró soron kívül az eredetire³⁸ való humoros utalások megteremtésével alig törődik, művét a „csak azért is” megbélyegzés dühe hatja át. Szajkózza tovább azokat a Fedák nyilas vezető szerepére (nyilasok királynője, Szálasiék vén kuruca) vonatkozó vádakát, melyeket még az erős szovjet nyomás alatt működő népbíróság sem látott bizonyíthatónak.

Én, nyilasok királynője,
Kilépek kecsessen (sic!)
Hitler Adolf életrajzát
Hogy befejezhessem,
Fasizmusom ma sem titkos
Hanem általános.
Kibocsát a Bojta Béla
S százhusz évig vígan él a
Szálasiék vén kuruca
Charlotte von Kukurutza János.

Az eredeti:
Én a pásztorok királya
Legeltetem nyájam,
Nem törődöm az idővel,
A szívemben nyár van.
Szerellemnek forró nyara
Égeti a lelkem,
A mióta azt a kis lányt
Egyszer megöleltem.
Be-bejárok minden este
Édes Iluskámhoz,
Az én nevem Kukorica,
Kukorica János.

Kukorica közt találtak,
Ott szedtek fel engem,
A nevem is hej! parasztos,
De én nem szégyenlem.
A juhásznak épp elég ez,
Uribb, cifrább nem kell,
Ragaszkodom a nevemhez
Igaz szeretettel!
Becsületes, jó magyar név
Nem hímez, nem hámoz,
Az én nevem Kukorica,
Kukorica János

A Fedákot Hitlerhez és Szálasihoz kötő blüett név szerint bírálja Fedák „elengedéséért” dr. Bojta Bélát,³⁹ aki másodfokon a Népbíróságok Országos Tanácsa tanácsvezetője volt. Hogy tevékenységével, pontosabban annak politikai irányával a *Ludas Matyi* elégedetlen volt, mutatja egy ugyancsak a július 28-i számban megjelent fociedzést ábrázoló karikatúra, melyen a Major Ákos és Péter Gábor által jól beadott labdákat Bojta Béla képtelen a kapuba juttatni. Ezen kesereg a háttérben álló edző, Ludas Matyi, aki a háború előtti világgal való leszámolásban a radikális baloldali álláspontot jeleníti meg.

Ludas Matyi edző: „Hiába adjátok a legszebb passzokat gyerekek, majdnem minden lövés a kapu mellé megy, mert annak a Bojta Bélának két ballába van.”
Liba segédjegyző: „Két ballába?... Két jobblába.”

38 Bakonyi–Heltai–Kacsóh 1904.

39 Dr. Bojta Béla (1899–1969) ügyvéd, bíró. 1945–1950 között a Népbíróságok Országos Tanácsának tanácsvezetője, majd elnöke. 1950-ben a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke, majd elbocsátása után 1956-ig tisztviselő. 1956-tól ügyvéd.

A Fedák elleni lejárató hadjárat ettől fogva összekapcsolódik a kommunista álláspontot a lap szerint nem kellő eréllyel képviselő Népbíróság, illetve igazságszolgáltatás elleni politikai támadással. Augusztus 25-én a szociáldemokrata igazságügyi minisztert marasztalják el az „Egy kis számár kalandjai a Nagy Budapesten” sorozat „Kuksi és az amnesztia” című epizódjában. Az utóbb, 1950 szeptemberében vallatás közben agyonvert Ries István erélytelenségéből (jobbboldaliságából) eredő társadalmi kárt a már korábban főbűnössé stilizált Fedák szabadon engedése érzékelteti. Az amnesztia azért jóvátehetetlen, mert a primadonnához hasonló „közkedvelt nyilas rabok” szabadlábra kerülhetnek, s netalán folytathatják pályájukat. A radikális és demonstratív új világ teremtéssel, s ezzel együtt, a korábbtól való vehemens elhatárolódással szembeszegülő döntésért a felelősséget az igazságügyi miniszterre hárítják.

Azt mondta Riess (sic!) kinn egy
„meccsen”:
„Gólhelyzetem van most nekem,
Készül már a régóta várt
Amnesztia-rendeletem.”

A Markóba ment Kuksika
S így szólt: na kíváncsi vagyok,
Hogy fogadják ezt a jó hírt
A közkedvelt nyilas rabok?

Új ruhákat próbált Fedák,
Fiatalosan, mint régen,
S lelkendezve dudorászta:
„Jövök ejdes közönségem”

Újra játszom nektek újra.”
Kuksi hallatott egy „i-á”-t,
Aztán így szólt: hagyja őket,
Adjon nekik – amnesztiát.

Fedák négy évtizedes pályájának folytatása a *Ludas Matyi* által reprezentált politikai törekvés képviselői számára azért volt elfogadhatatlan, mert ők a művészet, azon belül a tömegkultúra új feladatát a politikai agitációban határozták meg. Attól félték, hogy Fedák újbóli színpadra lépésével a figurájához, mint „emlékezeti helyhez” kapcsolódó, a század első felére utaló kollektív emlékek is aktivizálódnak, s e dallamok, gesztusok a megszállt országban nosztalgikus-protestációs mellékjelentésre tehetnek szert. Politikai céljaik szempontjából Fedák „jóvátehetetlenül intenzív” színpadi jelenléte azért is elfogadhatatlan volt, mert az némi folytonosságot sugallt volna. Ők a teljes szakítás, a hagyománycserre elkerülhetetlenségét kommunikálták a lét minden szférájában. Ráadásul, a Fedák-féle hatásos és bejáratott szórazók megjelenése az akkor korlátozottan még működő színházi piacon gátolta volna a szovjet művészeti modell terjesztését, s a tömegkultúra műfajok megcélzott, agitációs feladatokra való áthangolását is.

Bár 1947-ben már inkább a koalíciós politikai ellenfelek elleni „humoros” támadások töltötték meg a *Ludas Matyi* oldalait, a május 14-i számban „Kuksi interjúja Fedákkal” címmel, a képregény sorozatban még egyszer megdorgálták az elmúlt korszakot jelképező primadonnát elengedő Népbíróságot. Immár azt is jóvátehetetlen bűnnek láttatva, ha Fedák – akár „Mucsán” – újra színpadra léphet.

Azt olvasta a kis Kuksi,
És a hír nem lári-fári:
Kis vidéki színpadokon
Ujból fellép Fedák Sári.

Vajh hol: – kérdezte a NOT-tól.
Léleketét (sic!) visszafojtva,
Mucsán játszik, – válaszolta
Készségesen Doktor Bojta.

Mucsán Kuksi a színházban
Így szól: Nézze meg az ember!
Szebben szól a Zsazsa hangja,
Mint hajdan a Deutschland Zender.

A szünetben így szól Kuksi:
„Mért nem Pesten lép fel, néne?
„Mert itt kevesebb a rendőr,
Pesten folyton félnem kéne...”

Fedákot a NOT a pesti szerepléstől tiltotta el három évre, így elvben vidéken felléphetett volna. De a *Ludas Matyi* által sugallt felfogás szerint ezt akkor is meg kell gátolni, ha Fedák a büntetését letöltötte. Egyébként már a színházak államosítása előtt többféle módszer – például az igazolás, vagy a Színészszakszervezet engedélyének megtagadása – létezett arra, hogy a két háború közti szórakoztató színházi hagyomány veszélyesnek tartott képviselőit megfosszák a nyilvános szereplés lehetőségétől.

E Fedák-fóbia értelmezésére az „emlékezeti hely” fogalma mellett egy másik népszerű művelődéstörténeti koncepció, a Stephen Greenblatt által kidolgozott „társadalmi energia áramlása”⁴⁰ is alkalmasnak tűnik. A szerző a kultúra poétikájának nevezett módszerével azt kutatja „miképpen rejti a szöveg a társadalmi folyamatok nyomait”.⁴¹ Shakespeare drámáin mutatja be, hogy a különösen népszerű művekben, a megírás korabeli társadalmi feszültségekből táplálkozó energia – esztétikai erővé alakulva – máig hat. Mégpedig oly módon, hogy a szerző – leggyakrabban a szimbolikus elsajátítás eljárásai (szimuláció általi, metaforikus és szinekdoché, illetve metonímia általi elsajátítással) segítségével – beemeli alkotásába bizonyos vitatott kulturális gyakorlatok „nyomait”. Úgy véljük, ez a kölcsönzés elterjedt a tömegkultúra műfajaiban, például az operettben is. Utóbbira fokozottan illenek azok a tulajdonságok is (a megjósolhatóság és az adaptálhatóság), melyeket Greenblatt a társadalmi energia esztétikai formáira különösen jellemzőnek tart. A 20. század első felének magyar szórakoztató színházában ugyanakkor nemcsak kultikus operettszövegek, hanem egyes sztárelőadók is birtokolták azt a hatás-potenciált, amit a szerző a művészetbe áramló társadalmi energiának tulajdonít, s melynek megjelenési formáját maga sem korlátozza a szövegre.

A társadalmi energia áramlása a színpad körül és azon keresztül nem egy összefüggő és teljességre törekvő rendszer szerint zajlott. [...] Mi tehát az áramló társadalmi energia? Hatalom, karizma, szexuális izgalom, kollektív álmok, csoda, vágy nyugtalanság, vallásos áhítat, szabadon áramló intenzív tapasztalatok.⁴²

E koncepció szemszögéből tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a Fedák színpadi személyisége által koncentrált „társadalmi energia”, a színpadra lépésekor elkerül-

40 Greenblatt 1996.

41 Greenblatt 1996: 359.

42 Greenblatt 1996: 371.

hetetlenül aktivizálódó, a feledésre ítélt közelmúltra vonatkozó kulturális utalások bősége miatt harcoltak oly kitartóan fellépése ellen 1945 után. Ezért kellett neki örökre eltűnni, kiiktatódni a nyilvánosságból, azokkal a 20. század első feléből származó „nyomokkal” együtt, melyeket megjelenése és szerepei előhívtak a nézőkből. Tehát a Fedák elleni támadások e kulturális örökséghez való negatív viszony kifejeződései voltak.

A primadonnát, s az általa reprezentált bulvárszínházi hagyományt radikálisan átértékelni törekvő *Ludas Matyi* opusok azt is jól mutatják, hogy az „új humor” mennyire épített a háború előtti tömegkultúra toposzokra, milyen gyakran élt eme értéktelennek kikiáltott műfajok poéntechikájával. Az alapvető különbség a nevetetés céljában, a pszichológiai dimenzióban rejlett. A Gábor Andor által javasolt eljárás a kigúnyolttól való közösségi elhatárolódást célozta, a kinevetés aktusával kellett volna az olvasónak/nézőnek demonstrálnia a kipécézettel szembeni kérlelhetetlenségét. Fedák esetében e blüettekkel, karikatúrákkal kívánták a tömegkultúra fogyasztói körében, ha nem is a konszenzust, de legalább a közhangulatot megteremteni a büntetéséhez, a színházi életből való örökös kizáráshoz. A *Ludas Matyi* által „metaforikus elsajátítás”-sal (Greenblatt) átkomponált, a megidézett tömegkultúra termékeivel való hasonlóság mellett az eltéréseket is hangsúlyozó produktumok tehát nem a bulvárszférára jellemző „befogadó nevetés”⁴³ kiváltását célozták.

Hogy Fedák ellen saját színházi és kulturális kontextusának eszközrendszerét is bevetették, nem meglepő, ha emlékeztetünk rá, hogy a *Ludas Matyi* későbbi főszerkesztője is e lebecsült műfajok tehetséges művelője volt egykor. Eredeti és fordított operett szövegei révén Gábor Andor inkább megmaradt a kulturális emlékezetben, mint egyéb alkotásainak köszönhetően. Ő volt például a legendás *Csárdáskirálynő* magyar nyelvű dalszövegeinek szerzője.⁴⁴

1949-től a szórakoztató színházi örökséghez fűződő pártállami viszonyt ambivalencia, diskurzus és praxis ellentéte jellemezte. Közben Fedák Sárinak örökre el kellett (volna) tűnni a nyáregyházi süllyesztőben,⁴⁵ a színházi ipar más sztár-képviselőit – például Honthyt és Latabárt – átigazolták az „újjaszülető műfaj”, a szocialista realista operett Fővárosi Operettszínházban, Gáspár Margit igazgatónő vezényelte csapatába. Itt az „operett ipar” rutinos rendezőire nem tartottak igényt, de az gyorsan kiderült, hogy néhány librettista mesterember – elsősorban Kellér Dezső és Békeffy István – nélkül nem boldogulnak a „polgári elfajulásából népi gyökereihez” (?) visszakormányozni kívánt, szovjet mintájú előadástípus kikovácsolásában. A nézők által elfogadott humor patronokhoz ugyanis nemigen illeszkedtek az

43 Némileg cinikus: mindenki ilyen, senki sem tökéletes.

44 Néhány emlékeztető sor: Bóni: „Hányszor mondtam már magamnak, / Most megházasodsz, / Ezzel minden rendbe jő, / Majd vigyáz a nő. / Hogyha látsz egy szoknyát, / Attól meg ne lázasodj, / Mindamellet ez se ment. Jaj de bus rege, / Egész asszony regement jár szivembe be. / S erről már le nem szokom, / Nők fülebe csak sugom – / Hogy – Jaj szivem eszem azt a csöpp kis szád / Nélküled még a menyország is fád / Ha ülök is a menybe, / Te cica csak üzenj be, / Érted kiugrom cicám.” (Kálmán–Jenbach–Stein 1917: 12).

45 Fedáknak szabadulása után Nyáregyházára kellett költöznie, ahol rokonainál egy egyszobás lakásban lakott. 1948-ban még onnan is kiköltöztették egy tanyára, ahol egy földes szobás házban élt haláláig.

olyan „új viccek”, mint például amilyeneken Hámos György Kossuth díjjal honorált, 1950. november 3-án a Fővárosi Operettszínházban bemutatott *Aranycsillag* című operettjében kellett volna nevetni: (Egy TSZ elnöknő): „Úgy szalad egyik géptől a másikig, mintha őt is motor hajtaná.” „...ha soká elnökösödik ebben a szövetkezetben, még a tehenek is kerekeken fognak járni.”⁴⁶

Békeffy és Kellér ezzel szemben hatékonyan elegyítette az elvárt politikai üzenetet a kipróbált poénszerkezettel, s adta azt a nézőnek ismerős, immár szocialistává áthangszerelt pesti kisemberfigurák szájába. Ennek ellenére, Nagy Imre miniszterelnöksége idején színházak és nézők rögvest vissza kívántak térni a klasszikus és a két háború közti operettekhez. Ezek azonban a diktatúra és idegen megszállás közegében, épp az ellenük 1945-től folytatott kampány következtében, már nem csupán szórakoztató darabokként jelentek volna meg a repertoárban, hanem a közelmúlt örök feledésre ítélt tömegkultúrájának feléledését is jelentették volna. Éppen az 1945-től érvényesülő – a zenés színházi hagyományt a két háború közti korszak egészében negatívnak ítélt politikájához kötő – felfogás miatt tekinthető logikus fejleménynek, hogy a Népművelési Minisztérium repertoárokról döntő kollégiumi értekezletein 1953 és 1956 között a „régí operett dömping” elleni harc elhanyagolása a „baloldali túlzók” egyik gyakran hangoztatott érve lett a „jobboldali elhajlók” ellen. A nézők, a maguk részéről az 1954 végén bemutatott *Csárdáskirálynő* adaptáció jegyeiért indított dühödt rohammal jelezték: egy színházi hagyományt nem lehet kampánnyal lecserélni. A „szocialista” és a „kispolgári” operett verziók tehát a politikai küzdelem eszközeivé váltak: 1954 táján már a sajtó és a szakma sem visszahangozta többé egyöntetűen a könnyű műfaj átpolitizálásának, teljes átalakításának szükségszerűségét. A közönségigény változatlanságát konstatálva már a *Ludas Matyi* is megengedett magának némi iróniát, mikor 1954. március 11-i számában, „Sajnos, ez így van” címmel a „Kultúrfront” rovatban idézte Szabolcsi Bence felszólalását: „Amit kidobtunk az ablakon, mint kozmopolitizmust – az visszajött az ajtón, mint »dolgozó népünk vidám jókedve«!”

Fedák Sári helyzetén ez az operett háború, mely valójában a színházi (áttételesen a társadalmi) örökséghez való engesztelhetetlen viszony megváltoztatása érdekében kifejtett társadalmi és szakmai nyomás volt, már nem változtatott. Bár Szendrő József még megpróbálta szerződtetni a *Nagymama* főszerepére,⁴⁷ ez az előadás már nem jött létre, s Fedák 1955 tavaszán, az egyre erősödő politikai és színházi harcok idején meghalt. S hogy tíz év elrendelt felejtés után még mindig mennyire tartottak a hozzá kapcsolódó emlékek erejétől, azt jól jelzi az a Rákosi iratai közt fennmaradt három (!) titkos jelentés, mely Fedák temetésével foglalkozik.

46 Székely Endre: *Aranycsillag*. Szöveg: Hámos György. OSZK Színházi tár, FM/6500, p. 5-6.

47 Szigethy 2002: 138–139.

A FEDÁK-TEMETÉS HATALMI OLVASATAI

„A jelenlévők fehér virággal szórták be a sírt, ahová a koporsót eresztették, s utána azt mesélték, hogy a koporsót 'nem érintette föld, csak virág'.”⁴⁸

1955-ben a korábbi befolyásért harcoló Rákosi aktívan részt vett a forrongó színházi ügyekben, s láthatóan kiemelt figyelmet fordított az egykori primadonna halálának „szakmai és közönség visszhangjára”. Az egymást időnként átfedő jelentések közlését, dokumentum értékük mellett az is indokolja, hogy eltérő hatalmi viszonyulást ajánlottak a Fedák által reprezentált kulturális örökséghez. Az elsőt, 1955. május 14-én Szilágyi Albert készítette az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya számára.

Fedák Sári halálakor Honthy Hanna felkereste Darvas elvtársat, Mészáros Ági Kállai elvtársat. Miután az elvtársak közölték velük, hogy Fedák Sárít a minisztérium nem tekintti a „nemzet halottjá”-nak, látszólag visszavonultak az aktív szervezkedéstől. Ugyanabban az időben a Szövetségnél és a Tanácsnál is érdeklődtek, kifejezték azt az álláspontjukat, hogy nem kívánnak részt venni a temetésen, látszólag elálltak attól a szándéktól, hogy Fedák Sári temetését „reprezentatívá tegyék”. Mégis a temetésen igen nagy közönség – köztük sok színész – gyűlt össze. Cigányzenekar a *János vitéz*-ből játszott el egy dalt. A jelenlévők fehér virággal szórták be a sírt, ahová a koporsót eresztették, s utána azt mesélték, hogy a koporsót „nem érintette föld, csak virág”.

Fedák Sári halála előtt is rendszeres támogatást kapott a színészvilág egyes tagjaitól pl. Oláh Gusztávtól (mesélik, hogy a temetésre is 1000 Ft-ot ajándékozott). A temetést is nyilván ugyanazok szervezték meg. Azt mesélik, hogy a „minisztérium felkérése ellenére sem fogadott el színházi szerződést a demokráciában”. A temetés mégsem keltett nagy visszhangot színházi körökben, sőt két nap múlva már teljesen napirendre tértek fölötte. Igen sok színész nem is tudott a temetésről és a legtöbben teljesen közömbösen fogadták. Ennek ellenére, tekintettel arra, hogy a szakma legjobboldalibb emberei résztvettek benne és anyagilag a szervezésük jól sikerült, feltehető, hogy ezt tüntetésnek tervezték.

Bp. 55. Május 14. – Szilágyi Albert⁴⁹

A jelentés írója érzékelte a legendákban, szimbolikus gesztusokban rejlő „társadalmi energiát”. Az efféle érzékenység természetes is egy személyeket, osztályokat, kulturális gyakorlatokat demonstratívan megbélyegző, sőt „kiiktató” diktatórikus hatalom képviselője esetében. Fedák temetése kapcsán konstatálta az arra utaló jeleket, hogy a közönség és a szakma immár nyíltan szakítani kíván a kulturális örökség meghatározásának addig fenntartott állami privilégiumával. Ezt az üzenetet a temetés rendezői az akkor épp ötven éve bemutatott legendás Fedák sikerhez, a *János vitéz*hez kapcsolódó motívumok aktivizálásával közvetítették. Eme utalások még inkább felerősödtek azáltal, hogy a jubileumot nem sokkal korábban, 1954. novem-

48 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34–37. old.

49 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34–37. old.

ber 18-án meg is ünnepelték. E díszelőadásra az Operaház igazgatója már meghívta az első Kukorica Jancsit, de a hetvenöt éves Fedák nem ment el, érezte, hogy hosszú szünet utáni nyilvános megjelenése mindenképp élénk reakciót váltana ki.

A függetlenség hiánya s az elnyomás elleni tiltakozás kifejezésére egy diktatúrában majd minden darab alkalmas, de az, hogy a temetést az 1904-ben bemutatott zászlólengető, a magyar motívumokat előtérbe állító daljátékra való utalások köré szervezték, joggal okozott fejfájást a Moszkvához kötődő hatalom tagjainak. Hisz a puztát és a furulyaszót még Tündérországgal sem felcserélő Kukorica Jancsi-figura, s a premier idején zajló képviselőházi botrány (ellenzéki obstrukció, majd az ülésszak feloszlatása) is a nemzeti függetlenség – 1955-ben szintén problematikus – témáját vetette fel újra. A temetésen a *János vitézből* felhangzó dal nemcsak a szerepet halhatatlanná tévő primadonnát idézte meg, hanem a darabhoz a századelőtől kapcsolódó politikai jelentéseket is. Még ha a szervezők nem is voltak ennek feltétlenül tudatában.

A jelentésíró a temetés egy másik, szintén a *János vitézből* kölcsönzött elemére is felfigyel. Az operettben a „virág” motívum elsősorban Iluskához kapcsolódik, s az igazságtalan szenvedés és az újjászületés képeit asszociálja. Jancsi Iluskát „friss liomszál”-nak, illetve „rózsámnak” nevezi. A legények gúnyból pipacskoszorút tesznek a faluból elűzött Jancsi fejére, míg Iluskáéra búzavirág koszorút. Mikor Bagó hírt visz Iluska haláláról a francia király udvarába, így szól róla: „Szegény lelkem virágom beteg lett”.⁵⁰ Majd tarisznyájából egy szál rózsát vesz elő, s eléneklí híres dalt, melyben a síron növvő virág képe a halhatatlanságéhoz kapcsolódik.

Az ő porából nőtt e rózsza,
Életre kelt a néma rög,
Mehalt a lány, de él hűsége
S égő szerelme, mely örök.
Az átragyog a bús koporsón,
A sírgödörből is kiszáll,
Az ő emléke ez a rózsza,
E rózsza – rózsza – rózsaszál.

(Tündérországból Jancsi e rózsaszálát az élet vizébe dobva támasztja fel szerelmét):
Kék tó, tiszta tó,
Melyből az élet tüze támad,
Add vissza nékem, óh,
Szép szerelmes Iluskámat.
Kék tó, tiszta tó,
Sokkal vagy szívemnek adósa,
Add, add vissza, óh,
S legyen tiéd ez a rózsza.⁵¹

A szerzői utasítás szerint ekkor „a tóból egy rózsza bukkan elő, utána másik, még másik, egész rózsabokor, egész rózsaeerdő...” Az „élet vizét” elborító rózsaeerdő, s a Fedák sírját – a jelentés szerint – elborító virágok a jelenlévők tudatában bizonyára felmerülő párhuzama a primadonna halhatatlanságára, s jogtalan üldözésére asszociáltatott. A temetés – eme színelőadáshoz strukturálisan hasonló nyilvános rítus – résztvevői tehát, talán öntudatlanul, de ugyanolyan hatékonyan alkalmazták a Fedákhoz, mint „emlékezeti helyhez” kapcsolódó színházi (*János vitéz*) és kulturális kontextusbeli (cigányzenekar) jelentéstartalmakat a Rákosi-korral szembeni el-

50 Bakonyi–Heltai–Kacsóh 1904: 82.

51 Bakonyi–Heltai–Kacsóh 1904: 101.

lendiskurzus céljaira, mint amilyen hévvel használták az agitatív humor képviselői a szórakoztató színház műfajait Fedák–ellenes érzelmek keltésére. A jelentésíró az „azt mesélik” fordulat kiemelésével érzékelteti a temetésről kialakult informális közvélekedés fontosságát. Sejtetni engedi, hogy a szakmai elit és a közönség nyilvános kiállása Fedák mellett taktikai vereséget jelent. Hisz még az új hatalom által elismert, s a megváltozott színházi közeghez látszólag alkalmazkodó neves művészek, mint Oláh Gusztáv, Honthy Hanna sem fogadják el többé pártállami előjogként a kulturális örökség meghatározását. Ennek ellenére nem javasolja a feszültség további élezését (ekkoriban zajlott az *Ember tragédiája* Nemzeti Színházi előadása beültetésének a szakma és a közönség ellenállásába ütköző kísérlete is). A jelentésíró nem minősíti Fedák tevékenységét, reálpolitikusként számot vet azzal, hogy pályatársai és egykori csodálói – minden eddigi politikai erőfeszítés ellenére – a magyar színháztörténet kiemelkedő személyiségének tartják. Elégséges eredménynek tartja, hogy a fiatalabb kollégák tudatából már sikerült „kiradírozni”, köztük temetésének híre nem keltett nagy visszhangot.

„A temetésnek feltétlen politikai demonstráció jellege volt.”⁵²

Egy 1955. május 16-i jelentésben Kende István, a Népművelési Minisztérium színházi főosztályvezetője adja példáját a Fedák által reprezentált társadalmi és színházi kontextushoz, kulturális örökséghez való engesztelhetetlenül ellenséges viszonyulásnak.

Feljegyzés Fedák Sári temetésének ügyében.

Fedák Sári aktív fasiszta múltú színésznő a napokban meghalt. Fedák komoly munkatársa volt Kiss Ferencnek, a Magyar Színész Kamara akkori elnökének. A felszabadulás előtt számtalan fasiszta film létrehozását segítette elő anyagilag, vagy művészi munkáján keresztül. A felszabadulás után bírósági eljárás indult ellene és két évre elítélték. Kiszabadulása után Budapest környékén lakott, egyes színészek állandó segítségét élvezve. Halála előtt igen aktív mozgalom indult meg megsegítése érdekében. Értesülésünk szerint vezető színészeink komoly összegeket ajánlottak fel javára. Halála után a mozgalom fokozódott és Oláh Gusztáv, Mészáros Ági, Latabár Kálmán, különböző vezetők, így a népművelési miniszter segítségét is kérték Fedák Sári méltó körülmények között való eltemettetéséhez. Miután ehhez támogatást nem kaptak, a Szövetséghez, Szakszervezethez, majd a Nemzeti Színházhoz fordultak. A temetéshez szükséges pénzüsségeket, mintegy 10.000 Ft-ot közadakozásból gyűjtötték össze. A temetés folyó hó 10-én, kedden d.u. történt, ezekre menő tömegekkel, ahol vezető színművészeink, öreg jegyszédők, műszakiak is nagy számban képviselve voltak. Vezető színészeink közül Honthy, Latabár, Ajtay, Mezey Mária, Medgyasszai Vilma, Rózsahegyi Kálmán, Gobbi Hilda, Oláh Gusztáv és sokan mások voltak ott. További neveket még nem tudtunk megállapítani. Az Operett Színház párttitkárától szerzett értesülésünk

52 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34-37. old.

szerint kedden Gáspár Margit elvtársnő hozzájárulásával a próbák idejét délelőtről délutánra tették át, Latabár Kálmán kérésére, hogy a temetésen részt vehessen. A temetés megrendezése nagyvonalú, parádés volt. Értesítéseink szerint Latabár Kálmán kocsiján lement Kiss Ferencért Székesfehérvárra, hogy ő is részt vehessen Fedák Sári temetésén. A férfiak egy része frakkban, a nők gyászfátyollal demonstráltak Fedák mellett. Rengeteg virágot vittek és dobtak a sírba, több mint 100 tagú cigányzenekar játszott. Beszédet állítólag, ellenőrizetlen hírek szerint, többek közt Medgyasszai Vilma Kossuth-díjas kiváló művész mondott, aki Fedák sírjára hatalmas virágkoszorút helyezett el a következő felirattal: „Jancsinak örökké, sírig szerető Iluskája”. Ezután számtalan koszorút helyeztek el, többek között Huszka Jenő hatalmas koszorúját. A temetés közben gyűjtőív járt körül a gyászoló tömegben, ahol mindenki bejegyezte saját nevét és felajánlását Fedák Sári márvány-sírjának felállításához. Egyes hírek szerint Oláh Gusztáv 1.000-, Honthy Hanna 500 Ft-ot adott. A temetésnek feltétlen politikai demonstráció jellege volt. Fedák aktív jobboldali börtönviselt múltja teljesen közismert. Az utóbbi időben ugyanolyan mártír-hírnevet költöttek róla színészkörökben, mint most egy ideje, kiszabadulása óta Kiss Ferenc körül. Mind Fedáknál, mind újabban Kiss Ferencnél gyakori egyes vezető színészek találkozása.

55. május. 16 – Kende István s. k. Főosztályvezető.⁵³

A Fedákkal kapcsolatos *Ludas Matyis* minősítések („aktív fasiszta színésznő”), a sztálini korszak logikáját és stílusát idéző megfogalmazások (ellenséges akciók, fokozódó mozgalmak, frakkal és gyászfátyollal való demonstrálás) a retorziót sürgetik. S nemcsak a „jobboldali” színészek ellen, hiszen még Gobbi Hilda, valamint a Rákosi és politikája iránt abszolút elkötelezett Gáspár Margit is fel van itt jelelve, mivel lehetővé tette, hogy Latabár – ráadásul Kiss Ferencet is odafuvarozva – részt vehessen a temetésen. Utóbbi jelzői (nagyvonalú, parádés) s a régi világhoz kapcsolódó elemeinek (gyászfátyol, frakk, cigányzenekar) hangsúlyozása a Fedákhoz kötődő hagyomány új világgal való kibékíthetlenségét sugallja. A „demonstráció”, az „aktív jobboldaliság” és a „vezető színészek találkozása” (konspiráció) kiemelése az eseményt a kulturális örökség szférájából a politikai küzdelemébe utalná. A temetéssel demonstrált ellenállás veszélyének nagyságát ismétlődő stilisztikai eszközök jelzik (*számtalan* fasiszta film, *komoly* összegek, *ezrekre menő* tömegek, *rengeteg* virág, *hatalmas* koszorú, *számtalan* koszorú). Arra azonban nincs adat, hogy a Fedák temetésén való részvétel miatt valakit retorzió ért volna.

53 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34–37. old.

„Színészi körökben úgy értékelték, mint a magyar operett megteremtőjét.”⁵⁴

1955. május 19-i dátummal egy Fedák temetéséről szóló belügyi jelentés is található Rákosi iratai között. Paradox módon ez – s nem a Népművelési Minisztérium főosztályvezetőjének jelentése – utal Fedák színháztörténeti jelentőségére. Általában is, e bizonyára személyes megfigyelésen alapuló leírás a legplasztikusabb. Ugyanakkor politikai, művészi és személyes értékelést szándékosan összemósó zavaros nyelvhasználata pontosan jelzi a forradalom előtti időszak hatalmi bizonytalanságát is.

Fedák Sári, a múltrendszer szélsőjobboldali színésznőjének temetése május 10-én volt a Farkasréti Temetőben.

Fedák Sárit jobboldali tevékenysége miatt a felszabadulás után színészi munkájától eltiltották. Ennek ellenére több színigazgató, – egészen Fedák haláláig – megkísérelte szerződtetni. Színészi körökben úgy értékelték, mint a magyar operett megteremtőjét. Még legutolsó hónapjaiban is, amikor már halálos ágyán feküdt, Szendrő Ferenc (valójában József – H. Gy.) a nemrégben alakult József Attila Színház igazgatója azzal biztatta, hogy összeköttetései révén elérni, hogy Fedák szerződést kapjon. Fedák Sárit ez év márciusában agyvérzéssel az Irgalmas Kórházban [sic!] szállították. Tekintettel arra, hogy Fedáknak SZTK. tagsága nem volt, így költségeit a színészek adták össze, többek között Pethes, Turay Ida, Dajka Margit stb. Fedák Sári betegségéből felgyógyulni nem tudott és május 5-én meghalt. Halála – jobboldali múltja ellenére – nagy részvétel váltott ki színészi körökben. Fedák temetését Medgyasszai Vilma, Oláh Gusztáv, Mészáros Ági és Latabár Kálmán rendezték. A temetésen Medgyasszai Vilma mondott beszédet, majd egy koszorút helyezett el a következő felírással: „Jancsikámnak örökké, sírig szerető Iluskája.” Fedák temetése előtt a rendezőbizottság először a Népművelési Minisztérium felé, majd a Szakszervezetekhez, onnan pedig a Nemzeti Színházhoz fordult segítségért, hogy anyagilag támogassák a temetés költségeit. Amikor a fenti helyekről elutasító választ kaptak, ekkor kezdték meg a gyűjtést a temetés költségeire. Az összegyűjtött összeg 10–15.000 forint volt. Latabár saját kocsiján ment le személyesen Kiss Ferencért Székesfehérvárra, hogy ő is részt vehessen a temetésen. Rajta kívül még résztvettek: Rózsahegyi Kálmán, Latabár Kálmán, Ajtay Andor, Gobbi Hilda, Medgyasszai Vilma, valamint számos színész. Gáspár Margit a Fővárosi Operett Színház igazgatója, Latabár Kálmán tanácsára az Operett Színház próbáit délelőtről délutánra halasztotta, csak azért, hogy minél több színész megjelenhessen a temetésen. A temetés nagyarányú díszletezés mellett zajlott le. A férfiak fekete frakkban, a nők fekete fátyolba vonultak ki. 100 tagú cigányzenekart akartak kivinni, ebből azonban mindössze csak egy cigány volt. A temetésen kb. 2.500–3.000 személy vett részt. A temetés ideje alatt a résztvevők között ívet hordoztak szét, mely íven márvány sír-emlékmű felállításához gyűjtöttek. Ezen gyűjtésre Oláh Gusztáv 1.000 Forintot, Honti [sic!]

54 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./335. Ö. e., 36–37/a. old., B. M. IV. Osztály Nyt. Sz. 82-4722/955

Hanna 500 Forintot, általában az adakozók 100–200 Forintot adtak. A temetés szervezőinek további felderítésére bizalmas nyomozást folytatunk.

Piros László, Rajnai alez.⁵⁵

Fedák kulturális örökségbeli 1955-ös helyének kijelöléséhez igen fontos az idézett, színész-körökből származó megállapítás, mely szerint a magyar operett megte-remtőjének tartották. Az ezzel az értékeléssel való szembenézést kísérli meg a jelentésíró olyan kompromisszumos stilisztikai eszközök alkalmazásával, hogy Fedákot nem fasiszta, vagy jobboldali, hanem „szélsőjobboldali” színésznőnek nevezi. Kénytelen hírt adni arról, hogy a szakma, a politikai nyomás ellenére sem fogadta el Fedák kirekesztését a kulturális örökségből. E sajnálatos tényt igyekszik olyan, a korabeli retorikát idéző logikátlan megállapításokkal tompítani, hogy „halála – jobboldali múltja ellenére – nagy részvétet váltott ki színészi körökben”. Melléke- sen azt is megtudhatjuk, hogy Fedák három éves pesti szerepléstől való eltiltása va- lójában örökös kiközösítést jelentett. A jelentés „további felderítésre” utaló meg- jegyzése kapcsolódik egy Piros aláírású, 1955. május 19. dátumú, szintén Rákosi irat- tai között található üzenethez: „Rákosi elvtárs, az illetékes beosztottunk tudott a temetésen történekről, de felfelé nem jelentette. Ezért meg fogjuk fenyíteni.”⁵⁶

A fentiekből következtethető, hogy maga Rákosi pirított rá Piros László belügy- miniszterre Fedák gyászszertartásának állambiztonsági elhanyagolása miatt. Komoly politikai jelentőséget tulajdonított tehát a tíz éve a köztudatból kivont pri- madonna temetésének. Az ezzel kapcsolatos iratok alapján kijelenthető, hogy – leg- alábbis míg a biográfiai emlékezet működött – Fedákhoz, s színházi kontextusához való pozitív szakmai és közönség viszonyt sem politikai–adminisztratív eszközök- kel, sem a bulvárkultúra eszköztárának Fedák ellen fordításával nem tudták elérni.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Dolgozók Pártja (MDP)

M-KS-276–65 Rákosi Mátyás titkári iratai 1948–1956.

Színházi Élet 1919–1926.

Ludas Matyi 1945–1955.

Bakonyi Károly – Heltai Jenő – Kacsóh Pongrác 1904: *János vitéz*. Budapest

Huszka Jenő – Martos Ferenc: *Bob herceg*. Budapest

Jacobi Viktor – Martos Ferenc – Bródy Miksa: *Sybill*. (Kézirat) OSZK Színházi tár, MM 901.

55 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 36–37/a. old., B. M. IV. Osztály Nyt. Sz. 82-4722/955

56 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 37/b. old.

- Kálmán Imre – Jenbach Béla – Leo Stein 1917: A csárdáskirályné. *Színházi Élet* 15. szám, 4–40.
- Székely Endre – Hámos György: *Aranycsillag*, (kézirat), OSZK Színházi tár, FM/6500.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Berend Mihály (szerk.) 1993: *Kártyalexikon*. Budapest
- Bourdieu, Pierre 1971: Le marché des biens symboliques. *L'Année sociologique* 22. 49–126.
- Gajdó Tamás 2003: Terc, kassza, tuletroá, ultimó, ubu, Fedáksári. Egy primadonna tündöklése és bukása. In: uő. (szerk.) *Dívák, primadonnák, színésznők. Jászai Mari – Fedák Sári – Karády Katalin*. Budapest, 51–81.
- Gádor Béla 1949: *Neves jobban!* Budapest
- Greenblatt, Stephen 1996: A társadalmi energia áramlása. In: uő. *Testes könyv I.* Szeged, 355–372.
- Incze Sándor 1987: *Színházi életem*. Budapest
- Le Goff, Jacques 1994: Franciaország emlékezete. *BUKSZ Tél*, 456–459.
- Molnár Gál Péter 1997: *Honthy Hanna és kora*. Budapest
- Molnár Gál Péter 2001: *A pesti mulatók*. Budapest
- Nora, Pierre (ed.) 1984: *La République*. Paris
- Nora, Pierre (ed.) 1986: *La Nation*. Paris
- Nora, Pierre (ed.) 1993: *Les France*. Paris
- Szigethy Gábor 2002: *A kövér Szendrő*. Budapest
- Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály 1960: *A magyar fattyúnyelv szótára*. 5. füzet. (Kézirat) Budapest